

בס"ד, תמוז תשפ"א

דבר תורה לפרשת חקת – הרב ד"ר מיכאל אברהם

על טעמי המצוות

פרשת חקת מתחילה בפרשת פרה אדומה, והפסוק הפותח הוא "זאת חקת התורה". רש"י כאן כותב: **זאת חקת התורה - לפי שהשטן ואומות העולם מונין את ישראל לומר מה המצוה הזאת ומה טעם יש בה, לפיכך כתב בה חקה, גזירה היא מלפני ואין לך רשות להרהר אחריה:** כלומר פרה אדומה היא מצווה שאיננו מבינים את טעמה, ואין לנו רשות להרהר אחריה. רציתי לנצל את ההזדמנות כדי לגעת מעט בשאלת טעמי המצוות ומשמעותם.

המחלוקת לגבי דרישת טעמא דקרא

ישנה מחלוקת תנאים בשאלה האם דורשים טעמא דקרא. לדוגמה, הגמרא בסנהדרין כא ע"א מביאה לגבי איסור לקיחת משכון מאלמנה ("לא תחבול בגד אלמנה"):

דתניא אלמנה בין שהיא ענייה בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותה שנאמר לא תחבל בגד אלמנה דברי רבי יהודה רבי שמעון אומר עשירה ממשכנין אותה ענייה אין ממשכנין אותה ואתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה ואמרינן מאי קאמר הכי קאמר מתוך שאתה ממשכנה אתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה אלמא רבי יהודה לא דריש טעמא דקרא ורבי שמעון דריש טעמא דקרא.

לפי רבי יהודה (=ר"י) מדובר בין באלמנה ענייה ובין בעשירה, שכן הכתוב לא מחלק. אבל רבי שמעון (=ר"ש) דורש טעמא דקרא, כלומר הוא מסביר מדוע התורה אוסרת לקחת משכון מאלמנה וגוזר מכאן שאם היא עשירה זה מותר. כלומר ר"ש דורש טעמא דקרא ור"י לא. להלכה אנחנו פוסקים כרבי יהודה (רמב"ם הל' מלווה ולווה פ"ג ה"א, ושו"ע חו"מ סי' צז סי"ד).

בחזרה למצוות פרה אדומה

לאור המחלוקת הזאת, לא ברור מה פירוש האיסור לעסוק בטעמי פרה אדומה. הרי להלכה איננו אמורים לדרוש את טעמה של אף מצווה. יתר על כן, הרי רבים מחכמי כל הדורות עסקו בטעמי המצוות (בעיקר פרשני התורה, אך לא רק הם). מכאן ברור שאין איסור לעסוק בטעמי המצוות. השאלה שבמחלוקת בין ר"י לר"ש היא רק האם מותר לגזור מסקנות הלכתיות מפרשנות תכליתית שנותנים למצווה כלשהי. הדבר דומה מאד לוויכוח בין משפטנים לגבי הלגיטימציה שיש לשופט להתבסס על פרשנות תכליתית לחוק. כלומר ודאי מותר לעסוק בטעמי המצוות, אבל אל לנו לגזור מטעם כזה מסקנות הלכתיות (כמו הבחנה בין אלמנה עשירה לענייה). ומכאן שלגבי פרה אדומה יש איסור אפילו על העיסוק בטעמיה.

אמנם גם בטעמי מצווה זו עסקו לא מעט חכמים והוגים. לכן נראה שרש"י כאן לא מביא איסור לעסוק בטעמי פרה אדומה, אלא איסור להרהר אחרי טעמיה. "להרהר אחרי" משהו בלשון חכמים, אין פירושו להרהר באותו משהו, אלא לערער עליו ולתהות שמא אינו נכון. להטיל בו דופי. זה מה שנאסר, ולא עצם העיסוק בטעמים. אמנם מכאן עולה מסקנה מרתקת: שלגבי שאר המצוות, שאינן גזירות הכתוב כמו פרה אדומה, מותר אפילו להרהר אחריהן. זה מאד תמוה, שהרי יש כאן היתר להטיל ספק במצוות אם הן לא הגיוניות (שכן לאמץ פרשנות הגיונית זו לא אופציה, שכן זוהי כבר דרישת טעמא דקרא שלהלכה פוסקים שהיא אסורה).

סביר יותר שאין היתר להרהר אחר כל המצוות. ומה שהדבר נאמר דווקא ביחס לפרה אדומה, זה כנראה מפני ששם, בגלל הסתירות הפנימיות שקיימות בגדרי המצווה הזאת, יש אפשרות סבירה שיעלו בנו הרהורים כאלה (כמו אצל הגויים שמתוארים ברש"י הני"ל).

דרישת טעמא דקרא בריבוי נשים למלך

המשנה בסנהדרין כא ע"א דנה באיסור על מלך להרבות לו נשים :

לא ירבה לו נשים אלא שמנה עשרה רבי יהודה אומר מרבה הוא לו ובלבד שלא יהו מסירות את לבו רבי שמעון אומר אפילו אחת ומסירה את לבו הרי זה לא ישאנה אם כן למה נאמר לא ירבה לו נשים דאפילו כאביגיל :

לכאורה ר"ש ור"י נחלקים בשאלה מתי אסור למלך להרבות לו נשים (מעבר לשמונה-עשרה. הגמרא שם מסבירה מניין יצא המספר הזה) : לפי ר"י מותר לו להרבות אם הן צדיקות (שאינן מסירות את ליבו). אבל מרשעות אסור לקחת יותר משמונה-עשרה. ור"ש סובר שצדיקות אין לקחת מעבר לשמונה-עשרה, אבל מרושעות אין לקחת בכלל (שהרי גם אחת תסיר את ליבו). הגמרא שם תמחה על המחלוקת הזאת, שכן כפי שראינו ר"ש ור"י נחלקים בשאלת דרישת טעמא דקרא, ועל פניו נראה שעמדותיהם כאן הפוכות למה שראינו. הרי כאן ר"י הולך אחרי הטעם ודווקא ר"ש לא.

הגמרא באמת שואלת זאת :

גמרא למימרא דרבי יהודה דריש טעמא דקרא ורבי שמעון לא דריש טעמא דקרא והא איפכא שמעינן להו...

לאחר שהיא מביאה את הברייתא שהוזכרה למעלה (לגבי משכון מאלמנה), הגמרא עונה :

בעלמא רבי יהודה לא דריש טעמא דקרא ושאי הכא דמפרש טעמא דקרא מה טעם לא ירבה לו נשים משום דלא יסור לבבו ורבי שמעון אמר לך מכדי בעלמא דרשינן טעמא דקרא אם כן לכתוב קרא לא ירבה לו נשים ולישתוק ואנא אמינא מה טעם לא ירבה משום דלא יסור לא יסור למה לי אפילו אחת ומסירה את לבו הרי זו לא ישאנה אלא מה אני מקיים לא ירבה דאפילו כאביגיל :

ריבוי נשים למלך הוא מקרה מיוחד, שכן במקרה זה הפסוק עצמו מציין בפירוש את טעם המצווה : "לא ירבה לו נשים ולא יסור לבבו". לכן כאן העמדות באמת מתהפכות : ר"י שבדרך כלל לא דורש טעמא דקרא, זה כנראה מפני שאין לנו דרך לדעת מהו הטעם הנכון. אבל במקרה שהפסוק עצמו כותב את הטעם אין חשש שנטעה, ולכן שם הוא כן דורש טעמא דקרא, ולכן לשיטתו מותר לרבות נשים צדיקות. ואילו ר"ש שבדרך כלל דורש טעמא דקרא, שכן לדעתו אין לחשוש שמא נטעה, שואל את עצמו מדוע כאן התורה טרחה לכתוב בפירוש את הטעם ולא סמכה עלינו שנדרוש אותו. כמכאן הוא גוזר שכנראה זה אינו טעם אלא איסור נוסף. לכן לשיטתו יש שני איסורים : 1. איסור להרבות נשים, מהרישא של הפסוק ("לא ירבה לו נשים"). 2. איסור לשאת נשים שמסירות את ליבו, בכל מספר שהוא, וזה נלמד מהסיפא ("ולא יסור לבבו").

במאמר מוסגר אומר שהרמב"ם בשורש החמישי שלו עוסק במעמדם ההלכתי של פסוקי טעם, וקובע שאין למנות אותם כמצוות בפני עצמן אלא כטעמים למצוות. זו אחת הדוגמאות לעיקרון שלו. יש לשים לב שהוא מניח שיש בתורה פסוקי טעם, כלומר פסוקים שמטרתם לתת טעם למצווה. לפי רש"י אין פסוקים כאלה (כי לשיטתו כל פסוק טעם הוא בעצם ציווי עצמאי). מעבר לזה, ברור שהרמב"ם פוסק כרבי יהודה שמבין שכשמופיע בתורה טעם למצווה זו לא מצווה עצמאית אלא טעם למצווה שעליה הוא נסוב.

פסק ההלכה ברמב"ם

נבחן כעת את פסק ההלכה ברמב"ם, הלי מלכים פ"ג ה"ב :

לא ירבה לו נשים, מפי השמועה למדו שהוא לוקח עד שמונה עשרה נשים בין הנשים ופלגשים הכל שמונה עשרה, ואם הוסיף אחת ובעלה לוקה, ויש לו לגרש ולישא אחרת תחת זו שגירש.

הוא פוסק שאסור למלך להרבות נשים, בין צדיקות ובין מרושעות. אבל כפי שמעיר הרמב"ם בהשגותיו לשורש החמישי זה לא מתאים לאף אחת משיטות התנאים. עולות כאן כמה שאלות : כיצד הרמב"ם למד את הדין הזה? מיהו התנא שעליו הוא מסתמך? ומה יחסו לדרישת טעמא דקרא?

בפירוש המשנה בסנהדרין הרמב"ם על משנתנו כותב משפט מוזר מאד :

ואין הלכה כר' יהודה. ולא כר' שמעון.

הוא פוסק לא כר"י ולא כר"ש. זה אמנם מתאים למה שראינו בהלכותיו, אבל לא ברור כיצד הוא מרשה לעצמו לחלוק על כל התנאים. דומני כי זהו רמז שיפתור לנו את כל החידות בדברי הרמב"ם הללו.

רוב הראשונים (כמו הרמב"ם בהשגות הני"ל) קוראים את המשנה כפתיח : **לא ירבה לו נשים אלא שמנה עשרה**, שאחריו מובאת מחלוקת בין שני תנאים : **רבי יהודה אומר מרבה הוא לו ובלבד שלא יהו מסירות את לבו רבי שמעון אומר אפילו אחת ומסירה את לבו הרי זה לא ישאנה אם כן למה נאמר לא ירבה לו נשים דאפילו כאביגיל :**

אבל הרמב"ם לא רואה כאן פתיח אלא דעה נוספת של ת"ק. לדעתו יש במשנה שלוש דעות ולא שתיים: ת"ק סובר שלא מרבים נשים משום סוג (לא צדיקות ולא מרושעות). אחריו באות עוד שתי דעות, ר"י ור"ש, שאותן כבר תיארונו. הרמב"ם פוסק כת"ק ולא כרבי יהודה.

כבר הזכרתי שבסוגיית דרישת טעמא דקרא הרמב"ם פוסק במפורש כר"י (שלא חובלים בגד אלמנה, גם אם היא עשירה), אבל כאן הוא סוטה מדרכו ופוסק כת"ק ולא כר"י. טענתי היא שהוא לא פסוק בשום מקום כרבי יהודה אלא תמיד כת"ק. כדי להבין זאת אסביר את יסוד שיטתו של ת"ק, ושל הרמב"ם שהולך בעקבותיו.

ראינו למעלה שר"י לא דורש טעמא דקרא כי יש לו חשש שמא לא נקלע לטעם הנכון (שנטעה בפרשנות התכליתית שלנו). לכן כשהטעם כתוב בפירוש בפסוק הוא כן דורש ומפרש אותו בפרשנות תכליתית. אבל ת"ק לא דורש טעמא דקרא גם כשאין חשש לטעות, כלומר גם כאשר הטעם כתוב בפירוש בפסוק. לכן גם במקרה של ריבוי נשים למלך, שבו הטעם מופיע בפירוש בפסוק, ת"ק אינו דורש את הטעם.

הרמב"ם, כאמור, פוסק כת"ק, שלא דורשים טעמא דקרא לא בגלל החשש שמא טעינו, אלא יש כלל שלא דורשים טעמא דקרא בלי קשר לחשש מטעות. לכן הוא לא דורש את הטעם בין כשהטעם כתוב (כמו במלך) ובין כשהטעם לא כתוב (כמו באלמנה). בניגוד למה שחושבים בדרך כלל, בסוגיית טעמא דקרא הרמב"ם לא פוסק כר"י אלא כת"ק.

יסוד שיטתו של ת"ק: למה לא דורשים טעמא דקרא

מדוע באמת ת"ק לא דורש טעמא דקרא? אם אין לו חשש מטעות (כמו במקרים שהטעם כתוב בפירוש בפסוק), אז מדוע לא להתחשב בטעם שבואנו לעצב את ההלכה? הדברים תמוהים בפרט כאשר הטעם כתוב בפירוש. יתר על כן, האם לדעתו התורה כתבה סתם את הטעם? מה הייתה מטרתה?

דומני שההסבר הוא זה. כאשר אנחנו דנים האם לדרוש טעמא דקרא, זה תמיד במצב שבו קיים מתח בין לשון הכתוב לבין טעמו. אם ישנה הלימה מלאה ביניהם, לא מתעוררת הדילמה האם לדרוש טעמא דקרא, כי בין אם נדרוש ובין אם לאו נגיע לאותה תוצאה. לדוגמה, האיסור לחבול בגד אלמנה מנוסח לגבי כל אלמנה. לכן מלשון הפסוק עולה שהאיסור הוא בכל אלמנה. אבל מדרישת הטעם יוצא שזה רק באלמנה עשירה. נוצר כאן מתח, ולכן יש מחלוקת האם ללכת אחרי לשון הפסוק או אחרי הטעם. כך גם לגבי מלך. מלשון הכתוב אסור ריבוי של כל סוג נשים, ומהטעם יוצא שהאיסור הוא רק בנשים מרושעות. שוב נוצר מתח, ושוב מתעורר הוויכוח האם ללכת אחרי לשון הפסוק או הטעם (שבמקרה זה כתוב בפירוש בתורה). רצוני לטעון ת"ק סובר שהסיבה שלא דורשים טעמא דקרא היא ההנחה שהניסוח של התורה הוא שלם ואין בו טעות. ומכאן, שאם נוצר מתח בין הפסוק לטעם כנראה לא הבנו נכון את הטעם. לכן במצבים כאלה יש ללכת אחרי לשון הפסוק ולא אחרי הטעם. ניטול כדוגמה את ריבוי הנשים. כאמור, במקרה זה הטעם כתוב בפירוש בתורה ולכאורה אין חשש שלא הבנו נכון. כעת אראה לכם שגם במקרה כזה החשש לטעות קיים. הפרשנות שהציע רבי יהודה לטעם, היא שאסור להרבות רק נשים מרושעות כי רק הן מסירות את לבו. ת"ק טוען שלשיטתו הניסוח של הפסוק יוצא לא מדויק, שהרי הפסוק אוסר ריבוי של כל סוג נשים. לכן טוען ת"ק שבהכרח רבי יהודה לא הבין נכון את הטעם. מה שמסיר את ליבו של המלך אינו הרישעות של הנשים (אחרת באמת אסור היה לשאת גם אחת כזאת), אלא עצם ריבוי הנשים. מלך שבהרמונו יש הרבה נשים עוסק כל זמנו בהן במקום לעסוק בדברים שהוא צריך לעסוק, ובכך סר לבבו. אם מבינים כך את פסוק הטעם, המסקנה היא שאסור להרבות נשים מכל סוג, צדיקות או מרושעות. זו שיטת ת"ק וכך גם פוסק הרמב"ם.

סיכום המחלוקת: האם כל פסוק בא ללמד הלכה?

למדנו מכאן שגם אם הטעם כתוב בפירוש בתורה, אמנם אין חשש שנעלה בחכתנו טעם לא נכון, אבל עדיין יש חשש שנבין לא נכון את הטעם הכתוב ונסיק ממנו מסקנות הלכתיות לא נכונות. לכן תמיד עדיף להיצמד ללשון הפסוק, שכן היא תמיד מדויקת. זו הסיבה שלא דורשים טעמא דקרא, ולכן זה נכון גם כשהטעם כתוב בפירוש בפסוק. אז למה נכתב הטעם? כדי ללמד אותנו מה טעם המצווה (כמו שכתב הרמב"ם עצמו בשורש החמישי). שנה וקבל שכר. טענתי של ת"ק, והרמב"ם בעקבותיו, היא שלא כל פסוק בא ללמד הלכות. לפעמים פסוקים מלמדים רעיונות ותובנות אחרות, בפרט פסוקי טעם. טענתו של הרמב"ם בשורש החמישי היא בדיוק זו: פסוקי טעם לא באו ללמד הלכות. הרמב"ם בהשגות שם, למד מהסוגיא הזאת שהן לר"י והן לר"ש פסוק הטעם בא ללמד הלכות (הוויכוח ביניהם הוא רק אלו הלכות), ולכן לדעתו אין פסוקים (לפחות כאלו שכתובים בהקשר הלכתי) שלא באו ללמד הלכה אלא משהו רעיוני. זה מה שהוא טוען כנגד דברי הרמב"ם שם. הרמב"ם חשב שאם יש קוצנוזוס בין ר"י לר"ש אין אפשרות לא לקבל את המסקנה הזאת. אבל הרמב"ם טוען כנגדו שיש כאן שיטה תנאית שלישית, ושהלכה כמותה. לשיטה זו, בניגוד לקוצנוזוס בין ר"י לר"ש, פסוקי טעם לא באו ללמד הלכה.

בחזרה לפרה אדומה

כאמור, בפרה אדומה לא כתוב הטעם, וישנם קשיים וסתירות בגדרי המצווה, ולכן קשה לנו להבין או לדרוש אותו. לכן שם הסיכוי לטעות ודאי קיים, אלא שהדיון שם אינו בדרישת הטעם (שהרי איננו יודעים את הטעם) אלא בחשש שנבוא להרהר אחר המצווה (בדיוק בגלל היעדר הטעם). אפילו כשטעם כתוב ראינו שקל מאד ליפול לטעות בהבנתו. אם כן, במקום שבו קשה להבין בכלל טעם כלשהו, אין סיבה ממשית להרהר אחריו.